

GILITZE ISTVÁN NÉPKÖLTŐ ÉS AZ 1821-ES MAKÓI ÁRVÍZ

TÓTH FERENC

(Makó, József Attila Múzeum)

Makó a folyamszabályozás előtt közvetlenül a Maros partján terült el. A város kialakulásában és további fejlődésében a Marosnak mindvégig döntő szerepe volt. A folyó gazdasági virágzást, jólétet; áradások alkalmából pusztulást, nyomort hozott a helysége. A megrázó katasztrófákról hű képet festettek az itt élő népköltők.

Szirbik Miklós, a város első krónikása 1836-ban írt könyvében így emlékezik meg a parasztköltőkről: „Nagyon módiban van itt a’ poétáskodás is, mely szerint sokan találkoznak a’ kevésbé tanult emberek között is olyanok, a’ kik minden nevezetes, víg, vagy szomorú, vagy nevetséges történetet, a’ magok módjok szerint, versekbe szeretnek foglalni.”¹ Ilyen költők voltak Gilitze István és Hős József.

Gilitze neve teljesen összeforrt a gyászos emlékezetű 1821-es árvízzel, melynek során a Maros július 2-án előbb Apátfalvát és Csanádot önti el, majd a város alatt a csipkési és a szugolyi erdőnél tör utat magának. Ugyanezen a napon Kákásnál is keresztülszakítja a töltést. A Mikócsai és a Margitai ér gyorsan megtelik vízzel, az ár elmosza a dáli és a margitai hidat és elönti a Belsőnyomást meg a jángori rétet. A város belterületére ugyan még nem igen hatol be a víz, de Szirbik Miklós szavai szerint: „Nem lehet borzadás nélkül visszaemlékezni az egész éjjel hallott jajgatásra, sikoltásra.”² A gátszakadások ellenére tovább árad a Maros és július 3-án virradóra ellenállhatatlan erővel szakítja át a szentlőrinci töltés-szakaszt. Előbb a szőlőket önti el, majd a „város derekán” ront be a helységbe. 8—9 órára elborítja az egész várost.

Gilitzéék családi neve eredetileg Gerlicze volt. A költő nagyapja Gerlicze István, apjának névhasználatában viszont már megtalálható az átmeneti kettőség; a makói római katolikus egyház anyakönyvében egyszer Gerlicze, máskor Gilicze (Gilitze) változatban szerepel. E családnév az 1717-es összeírásban nem fordul elő. A 18. század közepére már több Gerlicze család él Makón, közöttük Gerlicze János, ki a bírói tisztelet is betölti. Nemcsak az idegenből idekerült család ver gyökeret Makón, a jövevény családnév is átformálódik a helyi nyelvjárás törvényei szerint.

A betelepülő id. Gerlicze István lehetett. A költő apja Gerlicze Mátyás jómódú sessios³ gazda volt, két jobbágyteleknyi földön gazdálkodott, a városban háza és mintegy 200 út szőlő tulajdonosa.⁴ 1766. július 23-án feleségül veszi Kalmár Annát. Házasságukból négy fiú (Mihály, József, István, Lőrinc) és egy leány (Borbála) születik. Fiait a vagyonból tökéletesen kielégíti: a két idősebbet nősülés alkalmából, a két fiatalabbat végrendeletileg.

¹ Szirbik M., Makó várossának közönséges és az abban levő reformata ekkle’siának különös leírása. Sajtó alá rendezte: Eperjesy Kálmán. Csanádvármegyei Könyvtár 6. Makó 1926. Makói Friss Újság Nyomda. 40 l.

² Szirbik i. m. 33 l.

³ 1 sessio = 56 iugerum; 1 iugerum = 1100 □ öl Szirbik i. m. 29 l.

⁴ Az út annyit mint sor, hossza változó.

Gilitze István 1785. július 4-én született. A makói római katolikus egyház bejegyzése szerint születési adatai:

(Annus)	1785
Mensis	julii
Dies	4-ta
Nomen Infantis	Stephanum
Parentum	Mathia Gilitze et Anna Kalmár conjugum
Levantibus	Stephano Zsigmond
Sub Nro Domus	997
Baptizavit	Reverende domine (Georgius) Erdélyi

1785. Mensis Julii Dies 4ta Nomen Infantis Stephanum Parentum Mathia Gilitze et Anna Kalmár conjugum Levavit Sub Nro Domus 997. ¹⁷⁸²

Gilitze István születési adatai

Versében erről maga is megemlékezik:

Irtak ezer hét száz nyoltzvan ötödikben
 A'mikor születtem orozslány jegyiben,
 Harmintz hat esztendős éppen akkor voltam,
 A'mikor Makónak veszedelmét láttam.

Két hónappal apja halála után önállósul, feleségül veszi a 18 éves Katona Teréziát. Házasságukból gyermek nem születik, fogadott fiuk Virág Ferenc. Vagyoni helyzetéről végrendeletében ez áll: „Vagyon más fél fertály Szállás földem, a Városon Igaz Mihály és K. Kis István szomszédságában egy házam, Négy lovam, Vasas kotsim, egy fias Tehenem, egyéb Házi Eszközeim.”⁵

Gilitze István

Gilitze István aláírása egy nappal halála előtt

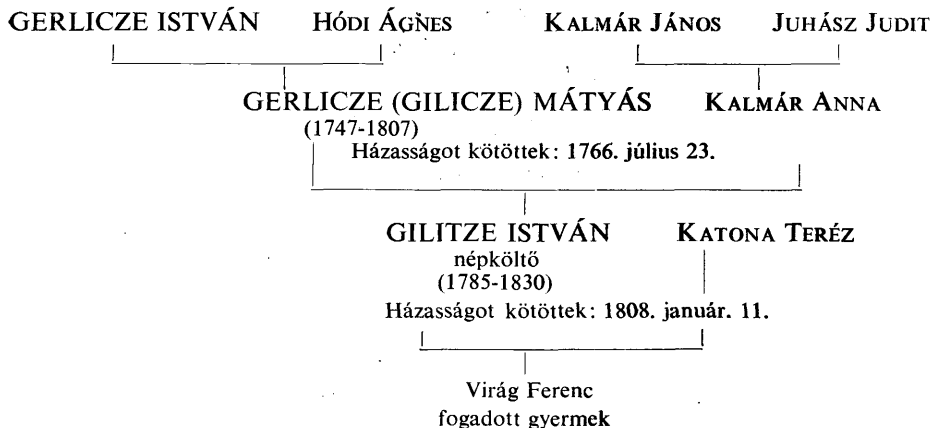
⁵ 1. 3. sz. függelék.

Az árvizet egy évtizeddel sem éli túl, 1830. július 22-én hal meg 45 éves korában.

Pag. 66 1830						
Anni	Mens	Dies	Defunctus vel Defuncta	Aetas	Provisio	Sepeliens
1830	Julius	22	Stephanus Gilitze relictaxore Theresia Katona	46	Omnibus ssmtis (=sacramentis) provisus	P. Sebastianus Capellanus

Anyakönyvi bejegyzés Gilitze haláláról Anni: 1830; Mensis: Julius; Dies: 22; Defunctus vel Defuncta: Stephanus Gilitze: relictaxore: Theresia Katona; Aetas: 46 Annorum; Provisio: Omnibus ssmtis (=sacramentis) provisus; Sepeliens: P. Sebastianus Capellanus.

Családfájuk az alábbiakban tekinthető át:

Gilitze István egyműves szerző. P. Makó városának víz által való pusztulásáról címmel jelent meg az 1821-es árvízről szóló egyetlen műve.

A szerző írástudó parasztember, aki papírra vetve fogalmazza meg mondani-valóját:

*Koránt sem Poéta, hanem Paraszt írás,
Engedelmet kérek erről, hogy ha hibás;
Hogy édes hazámat érte ezen romlás,
Én együgyű Paraszt irtam ezt és nem más.*

*Mert hogy ha valaki akarja meg tudni,
Egy Paraszt létire ki tudta ezt írni,
Igazságom mellet meg akarok állni,
Azért bátorkodom nevem alá írni:*

P. M A K Ó
VÁROSSÁNAK
VIZ ÁLTAL
V A L Ó
PUSZTULÁSÁRÓL.

S Z E G E D E N .

Nyomt. Grün Orbán betűivel

1 8 2 1 .

Gilitze verses könyvének címlapja

Nemcsak az alkotás folyamatában, de a mű terjesztésében is átmenetet képvisel a népköltészet és műköltszet között. A vers megírásakor nem szóbeli hagyományozásra gondol, hanem írásbeli, nyomdai terjesztésre. Ez csendül ki az elbeszélő költemény első sorából:

*Valaki rá tekint ezen írásomra
Fordítsa szemeit Makó várossára
Édes hazám Makó de gyászba borultál!
Számptalan károkat víz miatt vallottál.*

Az 1821-es árvíz egyik leghitelesebb leírását találjuk meg Gilitze költeményében:

*Szent Lőrincz tájékán ki ezt elsőbb látta,
Életire kiki tsak a' halált várta,
Le rogyott házait jaj szóval siratta,
Sok udvaron a' víz ölnél több vala.*

*De még Uj város is meg rémült végtére,
Mikor terjett a' víz Piatz környékire,
A' Zsidók házait rendre le aratta.
A' Kapitány házig el hatott nagy volta.*

*Főlséges Királyunk kassa sóházai
Ugy voltak a' víz közt mint a' hal bárkái;
Lápokra rakodtak utzáink lakosi,
A' sok le omlott ház elég bizonyági.*

*Kálvária utzája a'ki voltál ékes,
A' Marus viziben te is voltál részes
Kereszt útzáidon víz volt veszedelmes,
A' földből épült ház hijába volt ékes.*

*Belső és legkülsőbb városunk két szárnya
Nyisd meg ajakidat a' háláadásra
Mert a' nagy ár víznek nem lettél prédája
Hogy téged meg tartott az Úr erős karja.*

Nem mutatja be az egész várost, a szentlőrinci városrészeiről vagy a Bujákról még említést sem tesz. Az ő világa a mai Széchenyi és Beloiannisz utcák által határolt terület: a kapitány-ház, a zsidó utcák, a piac, a sóház, a Kálvária utca és annak kereszt utcái. Legtöbbet a Kálvária utca környékénél idézik. Ez érthető is, ugyanis a 86. szám alatti lakóháza a mai Beloiannisz u. 39. számú ház helyén állt. Verséből kitetszik, mintha az ő ékes lakóháza is megrongálódott volna.

Hogyan lehetséges az, hogy az az ember, aki rajongásig szereti szülőföldjét — versében két ízben is édes hazájának nevezi Makót —, az árvíz előtti időben nem vesz részt a partvédelmi munkában, melyen ugyancsak dolgozik „mintegy két hétig szüntelen rémülésben... a város népe, éjjel, nappal lárma harangok által zavartatván a töltés erősítésére.”⁶ Az árvíz idején, talán már előzőleg is, nem a városi lakásában tartózkodik, hanem az apjától örökölt szállásföldön dolgozik.

*Szorgalmatoskodtak már az aratáson;
Kin voltunk mezei külső szállásokon,
De oda is a' hirt hozták gyors postákon,
Jöjjünk haza, víz van majd egész városon.*

Hogy tanyaföldjük helyét megjelölhessük, tekintsük át Erdei Ferenc megfogalmazásában a Makó határában kialakult termelési övezeteket: „A Maros partján fekvő városi belterületet szőlős-, gyümölcsös- és veteményeskertek, valamint kenderföldek övezték. Ezek körül a belső legelők öve helyezkedett el, ahova a használati állatállományt hajtották ki napi legeltetésre. A következő övezetet alkották az „ugarföldek”; ez volt eredetileg a város szántóföldje, ahol nem épültek tanyák, hanem a városból

⁶ Szirbik i. m. 33 l.

művelték e földeket, illetve rendszeresen ugarnak hagyva a belső legelőkkal együtt legeltettek rajta. Az „ugarföldeken” túl következtek a tanyaföldek, amelyeket a XVIII. és a XIX. század fordulóján osztottak ki, s ebben — a várostól 5—15 km-re eső — zónában települtek a tanyák, kezdetben időszakai megszállással, később tartósabb kintlakással. Végül a legtávolabbi zóna volt a „puszta”, a külső legelők öve, amelyen juhtartás és a rideg marhatartás folyt.”⁷

Gilitze Margita felől közelítette meg a várost:

*Mint a'kit ellenség valahonnan kerget,
Ugy jött a' sok kotsi mint a' sebes felleg;
De a' Margitai híd és töltéseket,
El vette a' nagy víz, jární nem lehetett.*

Margitát a külső szállásföldről az Igási úton lehetett megközelíteni, szállásföldje tehát Igáson volt.

A gátszakadás hírére „mint sebes felleg” rohannak haza, de Margitánál megtorpan a hosszú kocsisor.

*... a' víz partyánál
Sokan úgy állottunk, mint egy nagy bástyánál.”*

A megdöbbenést nemcsak a tengernyi víz látása okozza, de az is, hogy megjelennek a nehéz idők első vámszedői, akik csak azokat szállítják át a túlsó partra, akik fizetni tudnak.

*Hajón hordták által a'ki fizethett,
De hogy felinek is pénze nem lehetett,
A' ki a' hajóba bé nem eresztetett;
Könyves szemével város felé nézett.*

*Némellyek így szólván: átt úszok a' vízen,
A' szállásról jövök, nintsen nálam pénzem
Itt meg nem tudhatom hogy van a' tselédem
Él, avagy meg halt az én Feleségem.*

*A vakmerőségnek ülvén tsajkájára,
Négyen hogy átt úsznak a' víznek partyára;*

Ugyanezt a körülményt egy másik szemtanú, Szirbik Miklós a következőképpen írja le: „A' Városon kívül lévő Margitai, és Mikótsai erek is tele telvén, a' szántóföldeken dolgozók az itthon lévőkötől elszakasztattak. Azok veszedelemben forgó Kedveseikhez siettek, 's által hordásukra komp, és tsónakok rendeltettek: de minekelőtte ezek előállottak volna, sokan úszva, vagy lóháton a' víznek neki menvén: néhányan közszülök életeket vesztették.”⁸

Gilitze legfőbb költői hitvallása a megtörtént eseményekhez való ragaszkodás, mely romlatlan paraszti becsületességéből ered. A történelmi hűség tekintetében Tí-nódihoz mérhető. Erről a költemény végén így vall:

⁷ Erdei F., Makó város történeti pályája = Makó az első felszabadult magyar város. Szerk. Tamasi Mihály [Bp. 1969] 16 l.

⁸ Szirbik i. m. 33 l.

*Én Gilitze István a'ki is ezt irtam,
Makónak romlásán ugyan jelen voltam
Ne gondollya senki, hogy mástúl hallottam;
Hanem a'mit irtam szemeimmel láttam.*

Oly makacs következetességgel ragaszkodik e vezéreszméjéhez, hogy a költemény egyetlen olyan megállapítását, melyet személyesen nem élt át, — azt, hogy Szent-lőrinc felől a víz „ostrommal reánk jött” —, szükségesnek tartja megjegyezni: „ki ezt elsőbb látta”, vagyis mások elmondásából tudja. A történelmi tényekhez való ragaszkodása még az epizódszerű eseményekre is vonatkozik. A költeményben pl. beszél arról, hogy négy személy vakmerően nekivág a Margitai erek átúszásának.

*Kettő átt is úszott, de az is sokára,
Kettő a' leg mélyin jutott vég órára.*

*Egygyik Börtsök Imre, másik Tamási
Lettetek az ár víz gyászos áldozati
Egész nemzetetek e romlást sirati,
Tündöklő napjukat e' gyász bé boriti.*

A korabeli halotti anyakönyveket átnézve az 1821-es árvíznek valóban két áldozata van: a 26 esztendős Börtsök Imre és a 35 éves Tamási János. Halálukról a Gilitze által is említettek körülmények bejegyzése is olvasható: *Aquis suffocatus penes Margita* (= „Vízbe fulladva a Margitánál”).

Mély valóságélményen alapul hazaérkezésekor az első személyekkel való találkozás. Szinte kárörvendő pillantást vet a sáros és csapzott fiatalokra, valamint a félelemtől reszkető urakra.

*Bodorgatott hajú kevély leányokat
Mezit láb, sárospan láthattunk sokakat,
Mivel nem huzhattak piros paputsokat,
Mert a' nagy víz mind el lepte az útzákat.*

*Tzifra' öltözetű fiatal legények
Olyanoká lettek mint a' jövevények;
Az Urak is, szinte valamint szegények,
A' nagy félelemtül meg nem menekedtek.*

A szállási ember konzervativizmusával elítéli a viseletben jelentkező új módit, pedig a tárgyilagos szemlélő — Szirbik Miklós — szavai szerint: „Általában azt lehet mondani a' fiatal fejr nép' öltözetéről: hogy az jó ízléssel való, tsinos, és magyáros.”⁹

Annak ellenére, hogy költőnk nem tartozik az éltesebb korúak közé (36 éves), életmódban, világfelfogásban, a társadalmi haladás tekintetében elmaradott szemléletű. Rosszallóan állapítja meg: „Most még a Paraszt is palotára vágyik.” Az akkori Makó társadalmi-gazdasági ellentéte feszül e megállapítás mögött. A szemtermelést folytató telkesgazdák konzervatív szemlélete áll szemben a belterjes kultúrát megteremteni igyekvő, feltörekvő kisparasztok és zsellérek újat kereső világával. Az itt meginduló gyors polgáriasodással szemben Gilitze még a maradiság talaján áll. Az árvizet Isten ostorának tekinti, „mert fertelmes vétkünk az egekig hatott.”

⁹ Szirbik i. m. 39 l.

*Nem méltó tsudára a' Makó romlása,
El áradt a' vétek mint Marus árja.
A' józan okosság hogy ha meg gondolja,
Végső veszélt várhat mint régen Sodoma.*

Tudja, hogy túlzott szemlélete miatt a világ fiai kinevetik, intő verseit tréfának ítélik, mégis mint egy Jónás vállalja a próféta-ságot.

A feudális hierarchia világában él, ismeri a regulát. A szűkölködők nevében előbb a főnótáriusnak,¹⁰ majd a „Vitse Ispány”-nak¹¹ és végül a szomszédos helységek lakóinak köszöni meg az árvíz alatt nyújtott segítséget.

*Makó vidékjei Faluk és Városok,
A' kik inséginkben kenyeret adtatok,
Az egek Urától óltalmaztatatok,
Hogy illy gyászos felhő ne borúlyon rátok.*

Az adományokra Szirbik Miklós is hálásan gondol vissza: „Egy egész hétig lévén így vízzel elzárva a' Város, sokan — minden élelmeiktől megfosztva — éhségre jutottak volna, ha a' Vásárhelyiek, és Szegediek könyörületességéből, az élelmet a' szükségét szenvedők' számára, szekereken és hajókon nem hordották volna.”¹²

Gilitze műve még az árvíz évében nyomtatásban is megjelenik Grün Orbán szegedi tipográfus kiadásában¹³ valószínűleg a szerző kezdeményezésére és költségére. Grün Orbán a szedés előtt átjavíthatta a kéziratot, és változtatott a kirívó tájnyelvi sajátosságokon. Ilyen stilisztikai rontás tételezhető fel pl. a 21—22. sor végi rímeknél: végtire — környékire (helyesen végtire — környékire); 61—62. sornál: Tamási — áldozati (helyesen: Tamasi — áldozati)¹⁴ A kis nyolcadrét alakú 8 lapos könyvecske legfeljebb néhány száz példányban jelenhetett meg.¹⁵ Korunkra — tudomásunk szerint — egyetlen eredeti példány maradt fenn a szegedi Somogyi Könyvtár tulajdonában. Reizner János Makóról szóló monográfiájában modernizált helyesírásban szintén közreadja.¹⁶ Jelenleg folyamatban van egy facsimile kiadás sajtó alá szerkesztése.

E pcnyván terjesztett mű népszerű olvasmány lehetett, ugyanis mint egy kései históriás ének, sokakat érintő tragikus eseményről szól. Makón már az árvíz emléke is feledésbe merült, amikor Tápén a szájhagyomány még ismerte a Gilitze féle verset. Péczely Attila, a szegedi múzeum népzene-kutatója Várnai Péterrel 1952-ben lejegyezte a vers szövegét és dallamát. Adatközlőjük a 68 éves özv. Nagy Mihályné volt, aki az „áriát” még apjától tanulta.

A szöveget Várnai Péter lejegyzése alapján közöljük:¹⁷

¹⁰ Csanád megye főjegyzője Nyéki Mihály.

¹¹ Csanád megye alispánja Návay János (1768—1822). *Barna János—Sümegehy Dezső*, Nemes családok Csanádvármegyében. Makó 1913. 146. l.

¹² *Szirbik* i. m. 33 l.

¹³ A szegedi nyomda kis kapacitású vidéki tipográfiák közé tartozott, mindössze két könyvsajtóval rendelkezett. Termékei: tankönyvek, kalendáriumok és vásári ponyvák. *Szabó F.*, A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből (1801—1848) Magyar Könyvszemle 1970. okt.—dec. 86. évf. 4. sz. 343—349 l. *Szabó F.*, Könyvterjesztés és könyvkereskedelem Szegeden 1835-ben Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—67. I. 237—239 l.

¹⁴ Az áldozat neve a római katolikus egyház anyagkönyve szerint Tamasi János.

¹⁵ *Szabó F.*, Könyvterjesztés a könyvkereskedelem Szegeden 1835-ben. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—67. I. 238 l.

¹⁶ *Reizner J.*, Makó város története. Szeged 1892. 141—145 l.

¹⁷ *Várnai P.*, A makói árvíz nótája = Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Szerkesztette: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes Bp. 1953. Akadémiai kiadó 293—294 l.

Szent Lőrinc tájékán ki ezt elsőbb látta,
Életére végít, csak a halált várta,
Leromlott házait jajszóval siratta,
Sok udvaron a víz ennél több is vala.

Kálvária ucca, aki voltál ékös
A Maros vizében tē is voltál részes,
Kérésztutcaídon víz volt veszedelmes,
A földből épült ház hiába volt ékös.

Kinn voltunk mezei külső szállásunkon,
De oda is a hírt hozták gyors póstákon,
De oda is a hírt hozták gyors póstákon:
Gyűjjünk haza, víz van az egész városon!

De a margitai hidak és töltések
Elvette jaz árvíz, jární nem lehetett,
Hajón hordták által, aki fizethetett,
De hogy felinek is pénze nem lehetett.

Aki a hajóba be nem eresztetett,
Könnyes szemeivel a város felé nézett.
Itt meg nem tudhatom, hogy van a cselédem,
Él-ē az, vagy meghalt az én feleségem?

Némüllek így szólván: átúszok a vizēn,
Az szállásról jövök, hát nincs nálam pénzem.
Itt még nem tudhatom, hogy van a cselédem,
Él-ē az, vagy meghalt az én feleségem?

Kettő is átúszott, de az is sokára,
Kettő a legmélyén jutott végórára:
Égyik Börcsök Imre, a másik Tanacsin,
Lettek az árvíznek gyászos áldozati.

Bodorgatott hajú kevély leányokat
Meztláb, sárosan láthattunk sokakat,
Mivel nem húzhatták piros papucsukat,
Mert a nagy víz mind ellépte az utcákat.

Cifra öltözetű fiatal legények
Olyanokká lettek, mint a jövevények;
Az urak is szinte valamint szegények,
Olyanokká lettek, mint a jövevények.

Én Gilincze István, aki eztét irtam,
A Makó romlásán igēn jelēn voltam,
Ne gondolja sēnki, hogy mástól halottam,
Hanēn, amit irtam, szēmeimmel láttam.

Irtam ezernyolcszázötvenkilenc után
Amikor születtem Oroszlán jegyibe.
Tizenhat esztendő s éppen akkor voltam,
Mikor a Makónak veszedelmit láttam.¹⁷

A népi emlékezés 130 év távlatában az események törzsanyagát — az árvíz leírását és a költőre vonatkozó befejező részt — megtartotta, a feudális sallangoktól viszont teljesen megtisztította a verset. Az elvontabb és mesterkéltőbb részekről mit sem tud, a képszerű, szemléletes leírást, az eseményekről szóló epikus részt szinte maradéktalanul megőrzi. Tekintsük át az összehasonlítást szerkezeti egységeként:

Szakasz	Gilitze verse	Népi változat
1— 4. vsz.	A katasztrófa időpontja. Az emberi erő tehetetlen az árral szemben.	<i>Elhagyva</i>
5— 9. vsz.	Az árvíz belső pusztításának topográfiai leírása	<i>Rövidített formában átvéve</i>
10—18. vsz.	Az árvíz egy külső (margitai) epizódja	<i>Rövidített formában átvéve</i>
19—21. vsz.	Köszönet a szűkölködőknek nyújtott segítségért	<i>Elhagyva</i>
23—29. vsz.	A pusztulás oka	<i>Elhagyva</i>
30—34. vsz.	A paraszti szerző önvallomása	<i>Jelentősen lerövidítve</i>

A fenti szöveghez Tápén énekelt dallam variánsai nem ismeretlenek népzenénkben.

A makói árvíz nótája.

Recit. parlando

Szeg. Muz. F. 105. Tápé. (Péczely)
özv. Nagy Mihályné, 68 é.

Szent Lő-rinc tá - je - kán ki ezt el - söbb lát - ta

É - le - té - re vé - git, csak a ha - lált vár - ta.

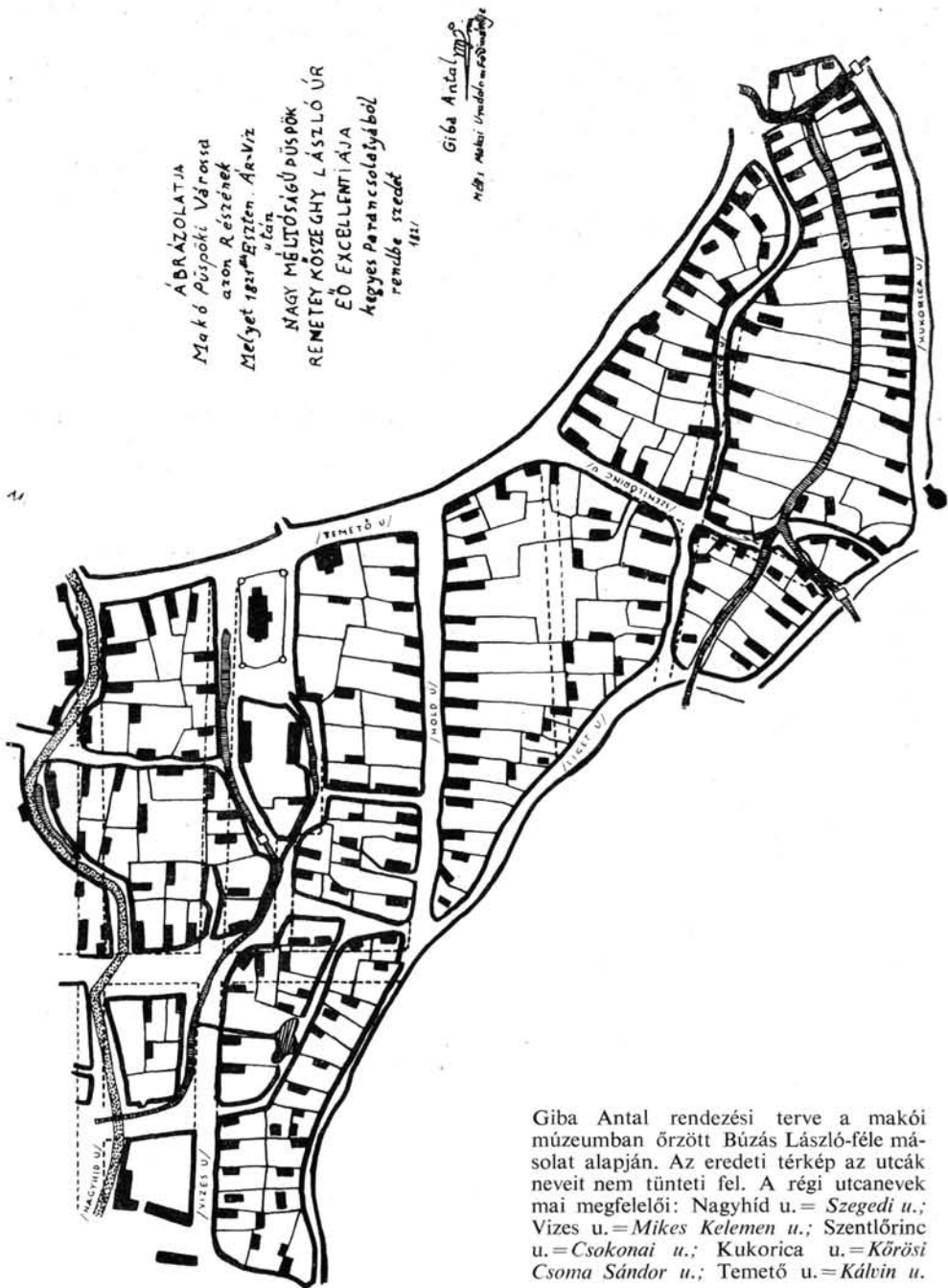
Le - rom - lott há - za - it jaj - szó - val si - rat - ta,

Sok ud - va - ron a víz en - nél több is va - la.

A makói árvíz nótája

Várnai Péter kutatásai nyomán tudjuk, hogy a makói árvíz-nótának dallamvariánsai között találjuk a recitáló 12-essé bővült egyik legszebb népdalunkat, a Virágok vetélkedését, az Ah, hol vagy magyarok... kezdetű Szent István éneket, balladánk közül a Báthori Kalára balladát.

„A tápéi dallam — írja Várnai Péter — tulajdonképpen teljes formája a Kodály által Nagyszalontán gyűjtött féldallamnak. Első soraik szinte hangról hangra azonosak, a szalontai ballada második sora pedig dallamunk lekopott változata. A nagy-

ABRÁZOLATJA
 Makó Püspöki Városát
 azon Részének
 melyet 1821^{ben} Ezzelén Árn-Víz
 u. tan
 NAGY MÉRŐTŐSÉGŰ PÜSPÖK
 REMETÉY KÖZLEGHY LÁSZLÓ ÚR
 ÉS EXCELLENTIÁJA
 kegyes Parancsolatajából
 rendezte szedték
 1821/

Giba Antal
 1891. Makói Város-tervezési terv

Giba Antal rendezési terve a makói múzeumban őrzött Búzás László-féle másolat alapján. Az eredeti térkép az utcák neveit nem tünteti fel. A régi utcanevek mai megfelelői: Nagyhíd u. = Szegedi u.; Vizes u. = Mikes Kelemen u.; Szentlőrinc u. = Csokonai u.; Kukorica u. = Körösi Csoma Sándor u.; Temető u. = Kálvin u.

szalontai és a tápéi változat ékesen bizonyítja az ősdallam eredetileg dús ornamentikájának fokozatos elkopását is, valamint az ornamentika megmerevedését: az ősdallam e² hangja még csak díszítés, az alföldiekben már dallamhang.”¹⁸

A dallam 18. századi német átvétel, amely azután annyira elterjedt és népszerűvé vált, hogy ma is az élő népdalkincsünkhöz tartozik. Várnai Péter nagyon találóan az epikus dallam egyik jellegzetes típusának tartja.

Maga a felező 12-es sor a magyar elbeszélő költészet egyik legjelentősebb versalakzata: 1525-től, Geszthy László énekétől napjainkig használatos. Két ősi hatos egybekapcsolásával jött létre. Legjelentősebb elbeszélő költeményeink (históriás énekek, János vitéz, Toldi) közismert versformája.¹⁹

Gilitzétől a lírai verselés távol állhatott, jellegzetesen epikus költői egyéniség. Ízes nyelve hűen őrzi az akkori makói nyelvjárást, szóképei vizuális telítettségűek, szóhasználatban változatos (pl. a július hónapot egyszer Szent Jakab havának, máskor oroszlán jegyinek mondja), kedveli a p kezdőbetűs alliterációkat (a Paraszt is Palotára vágyik; Pompás Palotákat még sem építettek; korántsem Poéta, hanem Paraszt írás), stílusa világos és gördülékeny. Gilitzét fennmaradt egyetlen műve alapján gyakorlott, tehetséges költőnek tartjuk. Kultúrtörténeti szempontból is jelentős hely illeti meg Gilitze alkotását: ez az első sajtótermék, amely Makóról keletkezve nem vallásos tárgyat dolgoz fel.²⁰

Az 1821-es árvíz igen súlyos károkat okozott a városban. Gilitze szavai szerint: „Sok udvaron a víz ölnél több vala”. A mai gimnázium előtti és melletti sópajták „úgy voltak a víz közt, mint a hal bárkái”. Szirbik Miklós a víz magasságáról is közöl adatot: „A só Pajtában... fél ölnyinél feljebb ért a víz.”²¹ Meglepő, hogy a nagyarányú katasztrófa ellenére sem gondol senki a menekülésre, sőt a külterületen tartózkodók lóhalálában sietnek haza. Csupán a veszélyeztetett helyekről, a lerogyott házakból költöznek át — lápokra rakodva — a partosabb helyekre. A városban az élet még az árvíz hetében sem áll meg. Pl. a református egyház halotti anyakönyve szerint a temetés a halálesetet követő nap megtörténik.

A városban és a szőlőkben jelentkező kár meghaladja a 270 000 forintot. A lakóházak egyharmada megrongálódik vagy összedől (szám szerint 871 épület, ebből 125 a zsidó fertályban). A sópajtákban elolvad 160 000 forint értékben 10 600 q só, amely megközelíti a makói sóház körzetéhez tartozó terület fél évi sószükségletét.

A víz által okozott kár között szerepel 57 842 út szőlő kipusztulása is. Valószínű, hogy az árvíz csak ürügyet szolgáltatott a szőlők kivágásához. „Hajdan itt a Szőlő tartás nagyon hasznos volt”²² de a 19. század elejére a makói gyenge minőségű borok iránt nagyon megcsappant a kereslet, viszont annál kifizetőbbé vált a veteménytermesztés; „az egész Alföldet és Bánátot elönti Makó gyökerével, hagymáival és paprikájával”²³ Megindul a szőlővel beültetett terület rovására a veteményes kertek kialakítása. Ugyanakkor a szőlő dézsma alá esik, a vetemény nem. A hatóság már 1795-től szigorúan eljár azon gazdák ellen, akik szőlőik helyén veteményt termelnek.²⁴ Sok szőlőtulajdonosnak egyenesen kapóra jött az 1821-es termé-

¹⁸ Várnai P. i. m. 298 l.

¹⁹ Horváth J., Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. Akadémiai kiadó 34. l. Hegedűs G., A költői mesterség. Bevezetés a magyar verstanba. Bp. 1959. Móra Ferenc kiadó 69 l.

²⁰ Kelemen F., Makó fekete napja. A nagy árvíz évfordulójára. Csongrád Megyei Hírlap 1961. július 2. 18. évf. 154. sz.

²¹ Szirbik i. m. 33 l.

²² Szirbik i. m. 35 l.

²³ Szirbik i. m. 35 l.

²⁴ Eperjessy K., A hagymatermelés történetéhez = Írások a régi Makóról. Helytörténeti rajzok. Makó [1928] 45 l.

szeti katasztrófa, végre törvényesíteni lehetett a szőlők kivágását. Az 1970-es árvíz-veszély idején a Maros árterében több mint négy hétig víz borította a szőlőket és gyümölcsösöket (az 1821-es ár egy hét alatt levonult), a fák nagyrészt kipusztultak, de a szőlő átvészelte az árvizet. Az 1821-ben kivágott szőlő mennyiségét csak becsléssel lehet megállapítani, mivel az út (sor) hossza változó volt. Egy 1831-es vagyoni-inventálásban az út hossza 70—110 db tőkét foglal magában,²⁵ de ennél voltak rövidebb és hosszabb sorok is. Az árvíz után megközelítőleg 3—4 millió szőlőtőkét vágtak ki, és ez jelentős lökést ad a hagyma és zöldségkultúra fejlődésének.

Az árvíz lehetőséget teremt az első részleges városrendezési tervek végrehajtására is. Amikor Fejérváry Ferenc mérnök 1815-ben elkészítette a Sóház (ma Kossuth) és a Kapitányház (Széchenyi) utcák közötti terület rendezési tervét, alig remélhette, hogy elképzelései valaha is megvalósulnak. Pedig a zsidó fertály görbe utcái, zegzugos síkatorai, a kertekben egymás mögött zsúfolt össze-visszaságban megépült lakóházai valóban megérték már a lebontásra. A víz ezen a területen radikális munkát végzett; Gilitze szavaival élve: „A’ Zsidók házait rendre learatta.” Az árvíz után kapta meg jelenlegi formáját a mai Deák Ferenc-, Eötvös-, Szántó Kovács- és Dobó utca. A kifli alakú utcákat kiegyenesítették, a telkeket arányosan kimérték.

Közvetlenül az árvíz után Kőszeghy László püspök Giba Antal uradalmi földmérőt bízta meg a szentlőrinci városrész rendezésével. Az ő tervei nyomán kapja meg mai formáját a korábban kanyargós Szegedi, Mikes Kelemen és Szirbik Miklós utca. A Szegedi utca felől megnyitásra javasolja a mai Bajcsy-Zsilinszky utcát. A rendezési terv többi része (Kígyó utca rendezése, Hold utcával párhuzamos új utcanyitás) nem valósul meg.

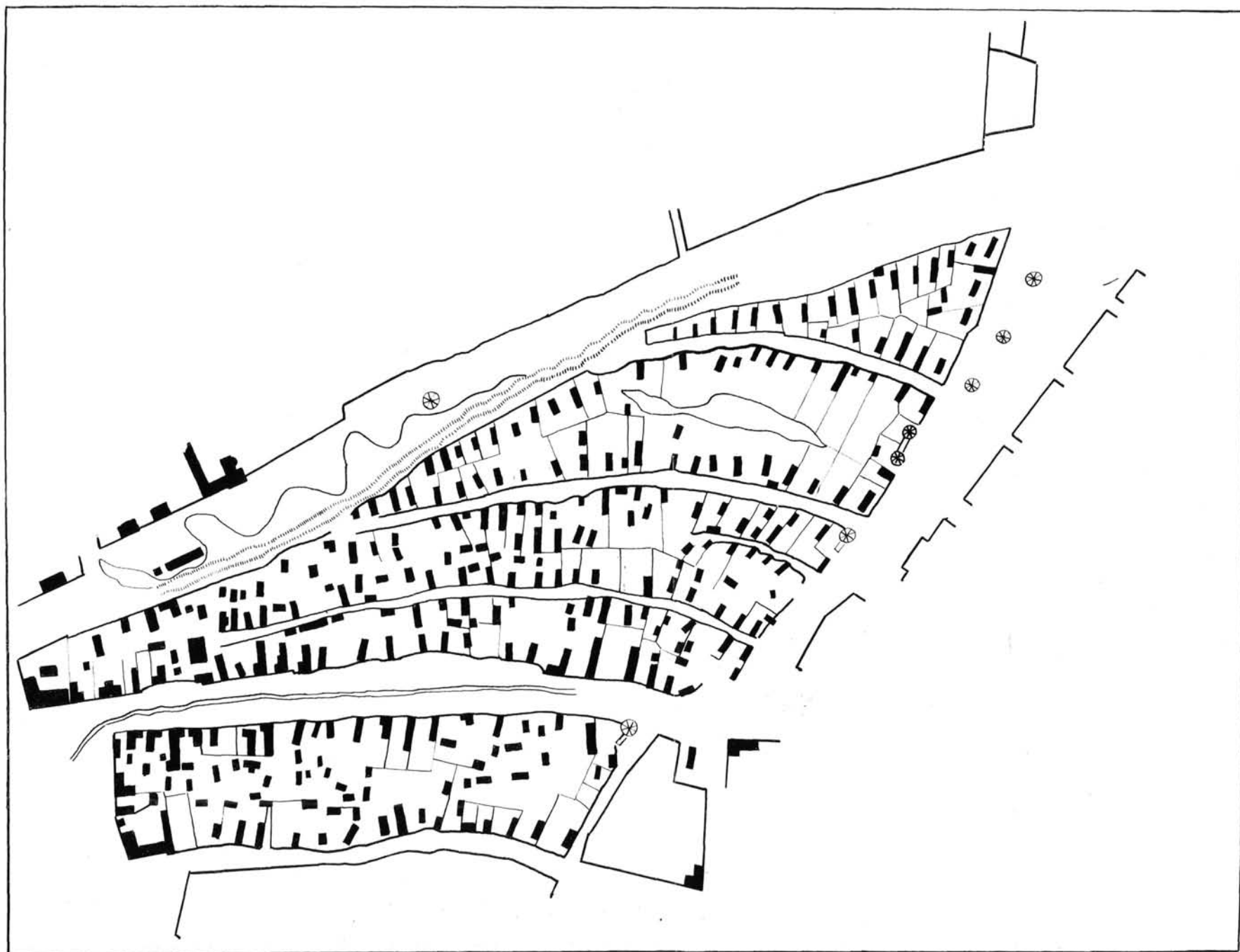
Szirbik Miklós erről a következőképpen tájékoztat: „Az utcák eléggé reguláztattak, kivált minekutánna... [erre] a’ Marosnak 1821-dik esztendei kirontása, ’s ez által okozott sok házak’ ledőlése alkalmatosságot szolgáltatott.”²⁶

A nagy árvíz okozta károkat néhány év alatt helyreállítják és a város jelentős fejlődésnek indul.

²⁵ Néhai Szilágyi József vagyonyainak Inventalasa. Makói Városi Levéltár 1831. szeptember 19. Tudori iratok.

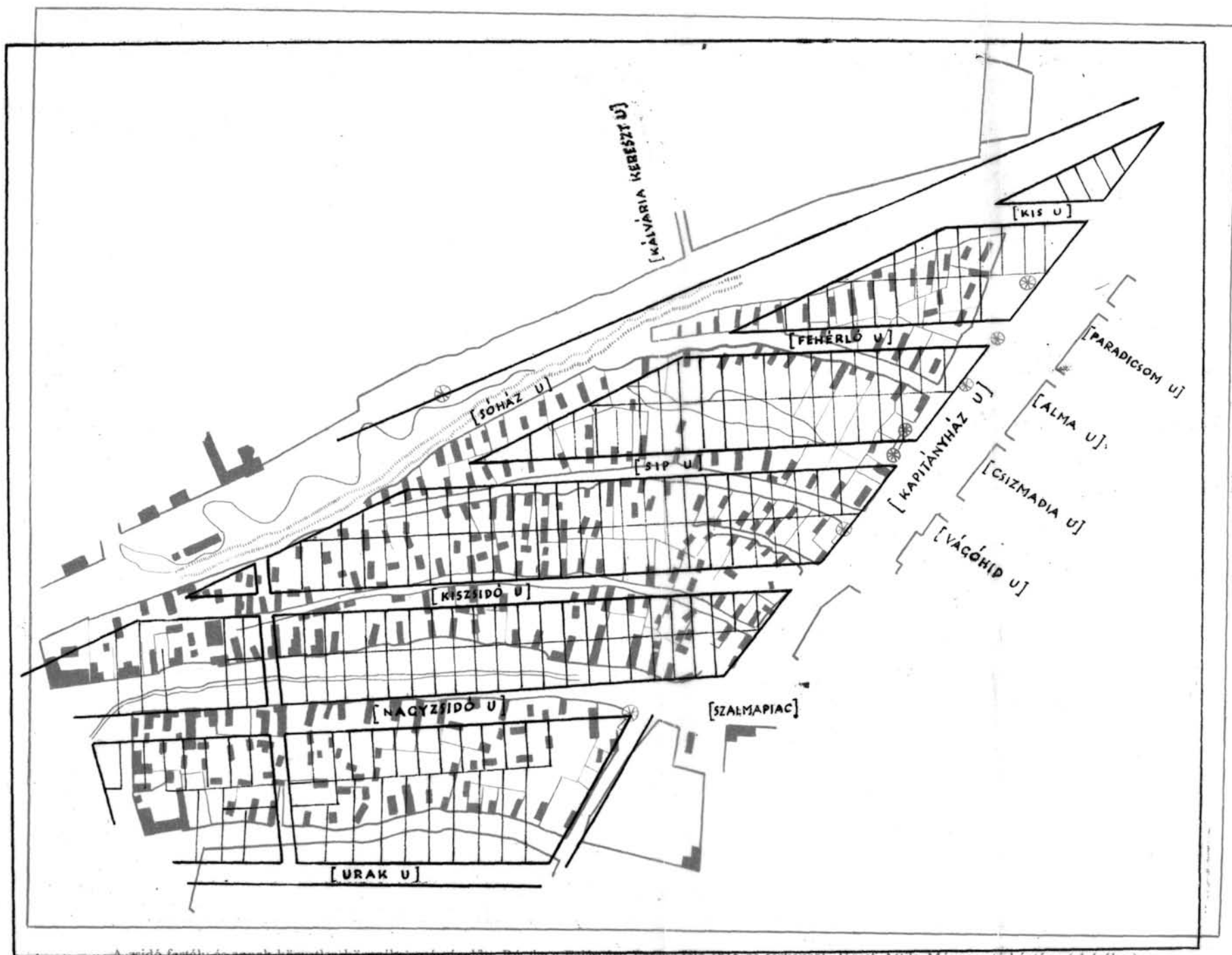
²⁶ Szirbik i. m. 26 l.

²⁷ A térképeket Pósa Lajos főiskolai adjunktus másolta. Ezúton köszönöm meg Nagy Sándornak, a makói levéltár kezelőjének, Borsos József kanonoknak, Gyulay András plébánosnak és Búzás László gimnáziumi tanárnak hathatós és szíves támogatásukat.

A zsidó fertály és annak közvetlen környéke az árvíz előtt. Részlet a Fejérváry Ferenc-féle 1815-ös térképről. József Attila Múzeum térképtára. (alsó ábra)

Fejérváry Ferenc városrendezési terve. Az 1815-ös térképre piros színnel berajzolva. Az eredeti térkép az utcaneveket nem tünteti fel. A régi utcák mai megfelelői: Sóház u. = *Kossuth u.*; Kapitányház u. = *Széchenyi u.*; Urak u. = *Dózsa György u.*; Nagyszidó u. = *Deák Ferenc u.*; Kiszsidó u. = *Eötvös u.*; Síp u. = *Szántó-Kovács u.*; Fehérló u. = *Baross u.*; Kiss u. = *Dobó u.* (felső ábra)

A szidó fertály és annak közvetlen környéke az árvíz előtt. Részlet a Fejérváry Ferenc-tele 1815-ös térképéről. József Attila Múzeum térképtára. (alsó ábra)

Fejérváry Ferenc városrendezési terve. Az 1815-ös térképre piros színnel berajzolva. Az eredeti térkép az utcaneveket nem tünteti fel. A régi utcák mai megfelelői: Sóház u. = *Kossuth u.*; Kapitányház u. = *Széchenyi u.*; Urak u. = *Dózsa György u.*; Nagyszidó u. = *Deák Ferenc u.*; Kiszidó u. = *Eötvös u.*; Síp u. = *Szántó-Kovács u.*; Fehérlő u. = *Baross u.*; Kiss u. = *Dobó u.* (felső ábra)

FÜGGELÉK

[GILITZE ISTVÁN:]

P. MAKÓ VÁROSSÁNAK VÍZ ÁLTAL VALÓ PUSZTULÁSÁRÓL. SZEGEDEN.

Nyomt. Grün Orbán betűivel

1821.

Valaki rá tekint ezen írásomra
Fordítsa szemeit Makó várossára
Édes hazám Makó de gyászba bórultál!
Számptalan károkát víz miatt vallottál.

Irtak huszon egybe, ezer nyoltz száz után,
Szent Jakab havának, az harmadik napján;
A' Marusnak vize városunk derekán,
Ostrommal reánk jött sok felől az utzán.

Nem lehetett erő, a' ki meg tarthassa
Istennek ostorát, vagy meg gátolhassa;
Mert ő szent Felsége mihelest akarja,
A' föld kerektségét vízzel el bórította.

Láttuk itt melly gyenge az emberi erő,
Mennyivel hát fellyebb a' bölts gondviselő,
Égen és a' földön a'ki Mindenható,
Kinek teremtése ember földből való,

Szent Lórintz tájékán ki ezt elsőbb látta,
Életire kiki tsak a' halált várta,
Le rogyott házait jaj szóval siratta,
Sok udvaron a' víz ölnél több vala.

De még Új város is meg rémült végtére,
Mikor terjett a' viz Piatz környékire,
A' Zsidók' házait rendre le aratta,
A' Kapitány házig el hatott nagy volta.

Főlséges Királyunk kassa sóházai
Úgy voltak a' víz közt mint a' hal bárkái;
Lápokra rakodtak útzáink lakosi,
A' sok le omlott ház elég bizonyosági.

Kálvária utzája a' ki voltál ékes,
A' Marus viziben te is voltál részes
Kereszt útzáidon víz volt veszedelmes,
A' földből épült ház hijába volt ékes.

Belső és legkülsőbb városunk két szárnya
Nyisd meg ajakidat a' háláadásra
Mert a' nagy ár víznek nem lettél prédája
Hogy téged meg tartott az Úr erős karja.

Hát a' külső veszély hogy volt Margitánál
A'melly erek vannak az Akasztófánál
Szólhatok arról is, mert a' víz partjánál
Sokan úgy állottunk, mint egy nagy bástyánál.

Szorgalmatoskodtak már az aratáson;
Kin voltunk mezei külső szállásokon,
De oda is a' hirt hazták gyors postákon,
Jöjjünk haza, víz van majd egész városon.

Mint a'kit ellenség valahonnan kerget,
Úgy jött a' sok kotsi mint a' sebes felleg;
De a' Margitai híd és töltéseket,
El vette a' nagy víz, jární nem lehetett.

Hajón horták által a'ki fizethett,
De hogy felinek is pénze nem lehetett,
A'ki a' hajóba bé nem eresztetett;
Könyves szemeivel város felé nézett

Némellyek így szólván: átt uszok a' vízen
A' szállásról jövök, nintsen nálam pénzem
Itt meg nem tudhatom hogy van a' tselédem
Élé, avagy meg halt az én Feleségem.

A vakmerőségnek ülvén tsajkájára,
Négyen hogy átt úsznak a' víznek partyára;
Kettő átt is úszott, de az is sokára,
Kettő a' leg mélyin jutott vég órára.

Egygyik Börtsök Imre, másik Tamási
Lettetek az ár víz gyászos áldozati
Egész nemzetetek e' romlást sirati,
Tündöklő napjukat e' gyász bé boriti.

Bodorgatott hajú kevély leányokat
Mezit láb, sárossan láthattunk sokakat,
Mivel nem huzhattak piros paputsokat,
Mert a' nagy víz mind el lepte az útzákat.

Tzifra' öltözetű fiatal legények
Ollyanoká lettek mint a' jövevények;
Az Urak is, szinte valamint szegények,
A' nagy félelemtől meg nem menekedtek.

Tsanád Vármegyének Fő Nótáriusa
Éltesse az Isten! sok szegény kívánnya
Könyörülő szived hogy ha nem lett volna,
A' sok szükölködő éhen meg halt volna

Nemes Vármegyének Vitze Ispány urát
Návoi Jánostis áldgyuk ő Nagyságát,
A'ki mihent látta Városunk romlását,
A' szükölködőkhez mutatta irgalmát.

Makó vidékjei Faluk és Városok,
A' kik inséginkben kenyeret adtatok,
Az egek Urától óltalmaztassatok,
Hogy illy gyászos felhő ne borúlylon rátok.

Nem méltó tsudára a' Makó romlása,
El áradt a' vétek mint Marus árja.
A' józan okosság hogy ha meg gondolja,
Végső veszélt várhat mint régen Sodoma.

Nem kér most tanátsot Fiú az Attyátúl,
Az el maradt árva vén Attyafiátul,
E' mái világban kevélyen el indul,
Sokat tapasztalunk maga kárán tanúl.

Most még a Paraszt is Palotára vágyik,
Halandó vóltáról meg sem emlékezik
Matuzálem, Noé noha soká éltek
Pompás Palotákat még sem építettek.

A' kevélység és bün volt ennek szerzője,
Isten ostorának reánk eresztője,
Sirassuk büneink, borúljunk a' földre,
Térjünk az Istenhez, még vagyon ideje

Sir az igaz lélek, a' mikor említik,
Az Isten Szeiteit hogy betstelenítik,
Gonosz nyelveikkel a' Krisztust feszítik,
Sok kin szenvedésit semminek ítélük,

Meg adta az Isten, a' mivel tartozott,
Mert fertelmes vétünk az egekig hatott
Köz beszédben sehol mert jó nem hallatott,
Ki mindent teremtett, az káromoltatott.

Lelki fő Pásztorok, Tisztek, Előljárók!
Kiknek a' föld népin vagyon hatalmatok,
E' szörnyű vétkeket kérlek gátoljátok,
Hogy utolsó veszély ne jöjjön reátok.

A' világ fiai ezt is ki nevetik,
Intő verseimet tréfának ítélük.
Magukrúl tanúlnak, mikor nem is vélik,
A' gonosz bünökben ha végeket érik.

Jól lehet a' Böltsek ebben hibát lelnek,
A' tanult Poéták többekre mehetnek
Kik az tanulásban időket töltenek,
Ékes írásokért kedvessek lehetnek.

Koránt sem Poéta, hanem Paraszt írás,
Engedelmet kérek erről, hogy ha hibás;
Hogy édes hazámat érte ezen romlás,
Én együgyű Paraszt irtam ezt és nem más.

Mert hogy ha valaki akarja meg tudni,
Egy Paraszt létire ki tudta ezt írni,
Igazságom mellet meg akarok álni,
Azért bátorkodom nevem alá írni:

Én *Gilitze István* a' ki is ezt irtam,
Makónak romlásán ugyan jelen voltam
Ne gondollya senki, hogy mástúl hallottam;
Hanem a' mit irtam szemeimmel láttam.

Irtak ezer hét száz nyóltzvan ötödikben
A' mikor születtem oroszlány jegyiben,
Harmintz hat esztendő éppen akkor voltam,
A' mikor Makónak veszedelmét láttam.

*

GILICZE MÁTYÁS VÉGRENDELETE

Alább írott érzvén utolsó végemhez való közelítésemet, ép elmével, élő nyelvvel, szabad akaratomból a' várostól megjelent az én kívánságomra, bizonyságok előtt illy Testamentumi Rendelést akarok tenni:

- 1° Vagynak 4 fijaím: u. m. Gilicze Mihály, József, István és Lőrintz, 1 Leányom Borbála, Héja János Hitvesse.
- 2° Vagyon 3 fertály Szállás földem, a' városba Házam, vagyon Ardits hegyben 46 ut Szöllőm, az Inentső Jángori hegyben pedig 56 ut; vagyon 8 4 fű Tinó, kettő pedig 3 fű; 3 borjas Tehén, 2 meddő; 8 darab lovam, a' nyáján 4 Kocza sertés;
- 3° A' Feleségem Kalmár Anna, a' Kivel már 42 esztendei házassági életet élek; azért, hogy ha a' fijaím, István, és Lőrintz az édes Annyokat meg betsülik, a' házba, és minden vagyonomba egygyütt maradhatnak, és az édes Annyokat tartoznak tisztességesen halála után el takarítani; hogy ha pedig az Feleségem a' fijaival meg nem lakhatna, minden jószágomnak harmadrészt fogja ki kapni;
- 4° Az öregebbik Fijamnak Mihálynak, nem hagyok többet egy Lónál, mivel ötet ez előtt 9 esztendőkkel kielégítettem.
- 5° Jősef fijamnak pedig, mivel a' múlt esztendőben tökéletesen ki elégítettem, adván nékie 2 fertály földet, 4 Tinót, 2 Tehenet, 4 Lovat, Arditsban 50 ut Szöllőt, azért most semmit sem hagyok nékie.
- 6° A' Leányomnak pedig Borbálának, Héja János Hitvessének, minthogy ötet illendően Ki nem házasítottam, hagyok 1 Tehenet.
- 7° Hogy ha a' két kisebb Fijaím az édes Annyokat meg betsülvén, véle békével mind haláláig el lakhatnak, és ötet tisztességessen el takarítták; akkor a meg maradott Jőszág a két gyermekek közt egyenlően osztódjon el.

Requisitus Bizonságok

Gera György Eskut
Jenei Mihály Perceptor

Turfirt Mihály Cancell. által

Gilicze Mátyás

Az 1808-^{ik} esztendőben, October 16-^{ik} napján, ezen Testamentum publicaltatott, jelen lévén, a' Testamentum tevőnek Özvegye Kalmár Anna, és három fiai u. m. Mihály, József, és István. Makón Makó Város Bírái előtt Bánfi Péter notarius által

[Külső címzés]

Gilitze Mátvás Testamentuma
23^a 8 bris 1807.
Publicaltatott 16. 8^{br} 808
Pecset

*

GILITZE ISTVÁN VÉGRENDELETE

Alol írott érezvén ezen mostani betegségemben utolsó végeimhez való közelítéseimet a Várostól meg hívott bizonságok előtt a következő Testamentumot teszen.

Vagyon más fél fertály Szállás földem, a Városon Igaz Mihály és K. Kis István szomszédságában egy Házam, Négy lovam, Vasas kocsim, egy fias Tehenem, egyéb Házi Eszközeim. Virág Ferenc örögből tartott fiamnak vagyon az Ardicsban 24 utból álló szölleje és nállam készpénzben 116 vforint, melynek interesséből mind ekkoráig neveltem.

A Feleségem Katona Terézia 23 Esztendeje hogy véle egybe kötetésbe vagyok, de semmi Gyermekeink nem voltak, e következő Rendeléseim teszem jövődő boldogságáról.

1 A Szállás földem, mit hogy az édes Atyám osztájba kapta és nékem az atyámtól, midőn elváltam tőlle, osztájban jött kezeimhez, hagyom a már megírt Katona Terézia Szeretet Hítvesemnek Házzal és egyéb marha és lovaimmel oly formán, hogy a Lovat, Marhát eladván és ebből a fent megírt száz tizenhat forint adósságot fizesse ki annak 4 Esztendei Interesséivel per 6 ft.

Virág Ferenc fogadott fiamnak pedig a maga Summa pénzén kívül meg hagyok örök emlékezetül 30 Váltóforintokat.

A RCatolica Ecclesia részére Váltócézduában kifizetendjen a feleségem által Száz ötven Válo forint oly formán, hogy abból esztendőnként csak 25 forintokat fizessen le, és így az egész summát hat Esztendőre, de oly móddal, hogy annak 50 forintja nem az Ecclesia részére, hanem Szent Mise szolgálatokra fordítasson. Mely Testamentomi Rendeléseim Nевem aláírásával erősíték.

Makón 21^{ik} July 830

Előttünk

Bálint Ferentz Eskütt

Joó János Eskütt

Feljegyzem

Külső feljegyzés]

Gilitze István Testamentuma

21^{ik} July 830

Gilitze Istvány

Kezétől [?]

[Pecset]

[Az uradalmi fiscus záradéka]

Nem lévén semmi Ellenvetése az Uradalmi Fiscusnak ezen Vég-Intézet eránt. Az Uradalom részéről helyben hagyatik és az a teljesezésben való vétel végett a Város Tanátsának visszaküldetik. A Tisztiszékből. 12- Febr 831.

Kiadta Szilágyi

DER VOLKSDICHTER ISTVÁN GILITZE UND DIE ÜBERSCHWEMMUNG IN MAKÓ 1821

von

Ferenc Tóth

Vor anderthalb Jahrhunderten, im Sommer 1821 überströmt das Hochwasser des Maros die Stadt Makó. Die Überschwemmung hat riesige Schäden verursacht: jedes dritte Haus brach zusammen oder wurde arg mitgenommen, die Weingärten und die Feldfrüchte des Jahres gingen zugrunde, der ganze Salzvorrat zerschmolz in den Speichern. Von der furchtbaren Katastrophe gibt ein Landwirt von Makó, István Gilitze in einem gereimten epischen Werke kund, dessen mit einer Melodie begleitete völkische Nachdichtung in 1952 aufgezeichnet wurde. Nach der Hochwasserkatastrophe beschleunigt sich die Entwicklung Makó's. Die Vernichtung des Weinbaus leistet der Kultur der Zwiebel Vorschub und die ersten Projekte der Stadtplanung werden ausgeführt.